

“AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ” JURNALINDA AZƏRBAYCAN-AVROPA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏSİ

Altuntac MƏMMƏDOVA¹
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)

GİRİŞ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri, dünya miqyasında tanınan məşhur türkoloq Əhməd Cəfəroğlunun çoxşaxəli elmi-nəzəri və publisistik fəaliyyətində təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Azərbaycan yurd bilgisi” (AYB) jurnalı xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, alimin zəngin irsinin tədqiqatçıları AYB-ni türk dünyasının dil, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələlərinin dərin araşdırıcısı olması etibarilə yüksək qiymətləndirir, onun bu gün də böyük əhəmiyyətini qeyd edirlər. Azərbaycan mühacirət mətbuatının tədqiqatçılarından olan A. Tahirli yazır: “Əhməd Cəfəroğlunun ədəbi-elmi-nəzəri irsi onun bir türkoloq kimi adını əbədiləşdirir. Lakin bu böyük qələm sahibini Azərbaycan tarixində yaşadacaq daha bir şah əsəri var: “Azərbaycan yurd bilgisi” (AYB) jurnalı” (10, 105). Ə. Cəfəroğlu haqqında Azərbaycan mətbuatında ilk yazının müəllifi olan V. Quliyevin də jurnala verdiyi qiymət əlamətdardır: “Tam əsasla 30-cu illərin “Azərbaycan ensiklopediyası” adlandırılıla biləcək bu jurnalda Azərbaycan xalqının dili, tarixi, etnik mənşəyi, qonşu mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, türk dünyasındakı yeri və rolu, musiqisi, folkloru, etnoqrafiyası və s. ilə bağlı onlarla maraqlı faktlarla zəngin məqalələr dərc edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, Əhməd Cəfəroğlu özünə dünya şöhrəti qazandıran əsərləri yazmasaydı belə, təkcə “Azərbaycan yurd bilgisi”nin nəşri onun adının elmi-ədəbi dairələrdə əbədi yaşaması və gələcək nəsillərin onu minnətdarlıqla yad etməsi üçün kifayət idi” (9, 5).

1932-34-cü illərdə 36, 1954-cü ilin fevral ayında isə daha bir nömrəsi çap olunmuş jurnalın 1984-ci ildə İstanbulda bütün nömrələrinin yenidən fotofaksimilə şəklində nəşr olunması onun aktuallığına, dəyərini saxladığına dəlalət edir.

AYB-nin 1-ci nömrəsində “Bir neçə söz” sərlövhəli müqəddimədə Ə. Cəfəroğlu jurnalın yaranma səbəbini izah edərək yazırdı: “Son on il ərzində müxtəlif sahələrdə Azərbaycanın tədqiqinə ciddi təşəbbüs edilməsi qismən yaxşı nəticələr vermişsə də, mədəniyyətimizin bir çox cəhətləri hələ də naməlum olaraq qalmaqdadır. Yəni, tikilmək istənilən böyük binanın təməli hələ boşluqlarla doludur. Məhz bu binanın təməlindəki böyük boşluqlar AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ-nin (*fərqlənmə Ə. Cəfəroğlunundur – A. M.*) yaranmasına səbəb olmuşdur” (1, 3). AYB-nin bu əsas qayəsi ilə yanaşı “elmi

---

¹ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı

münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və biri digərini bu vəs ilə daha artıq tanıya bilməsi” (1, 3) zərurətini qeyd edən Ə. Cəfəroğlu jurnal vasitəsilə həm Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında bilgilərin Avropa ictimaiyyətinə çatdırılmasını, həm də Avropada Azərbaycana aid aparılan müvafiq tədqiqatların AYB vasitəsilə intişarını nəzərdə tuturdu. Və xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, jurnalda bu mövzuda dərc olunan yazıların əsas müəllifi də Ə. Cəfəroğlu özü idi.

Jurnalın bir neçə nömrəsi çapdan çıxandan sonra bu qayəsi baxımından onu məmnun edən hadisə baş vermişdi. “Fransa Musiqi Cəmiyyəti”nin məcmuəsi olan “Revue de Musicologie” (“Musiqişünaslıq jurnalı”) oxucularına Türkiyədə AYB adlı jurnalın nəşrə başlaması, Azərbaycan musiqisinə, aşıq ədəbiyyatına aid məqalələr dərc etməsi haqqında məlumat vermişdi. “Bir təşəkkür” sərlövhəli kiçik yazıda Ə. Cəfəroğlu “Revue de Musicologie”də çıxan məlumatı şərh edərək yazırdı: “Müştərək elm yolunun yolçusu bulunan məsləkdaşımıza göstərdiyi bu münasibətə görə təşəkkür edirik. Düşünürük ki, məcmuənin sonrakı nömrələrində də bizim yazılara aid məlumatlara rast gələcəyik” (2, 56).

AYB-də Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin işıqlandırılması bir neçə istiqamətdə aparılırdı. Jurnalda Avropa ölkələrinin mətbuatında Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə aid dərc olunmuş yazılar tədqiqat xarakterli məqalələrdə araşdırılır, Avropa alimlərinin bu mövzuda əsərləri, onların haqqında məqalələr dərc olunur, “Təhlil və tənqidlər” guşəsində müvafiq əsərlərə rəy və resenziyalar yazılırdı.

1. Ədəbi əlaqələrə aid materiallar

Avropada Azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid yazılanların tədqiqinə dair məqalələr sırasında ilk növbədə Ə. Cəfəroğlunun AYB-nin dörd nömrəsində dərc olunmuş irihəcmli “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri” adlı fundamental əsərini misal göstərmək olar.

Ə. Cəfəroğlu bu mükəmməl əsərində İbn Mühənnadan (XIII əsr) başlayaraq XX əsrin iyirminci illərindək olan dövrdə Şərq və Qərb, həmçinin rus səyyah və tədqiqatçıların (Ə. Cəfəroğlu onları da Qərbə aid etmişdir) Azərbaycan dili və qismən də ədəbiyyatı haqqında yazdıqlarını təhlil etmiş, müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməklə elmi qiymətini vermişdir.

Ə. Cəfəroğlu tədqiqatını Azərbaycan dilinin adı ilə bağlı zəruri bir izahla başlayaraq yazır: “Avropa elm tədqiqatında bu türk dili sahəsi əvvəllər öz adı ilə anıldığı halda, bir əsrlik Rusiya hakimiyyəti dövründə rus üləmasının da təşviqi ilə Rusiya türklərinin mühüm kütləsinə izafə edilən “tatar dili” camiasına idxal edilmiş və istər-istəməz bugünkü Qafqaz Azəri türkcəsi özünün eyni olan İran Azərbaycanı türkcəsindən tamamilə ayırd edilmişdir” (5, 16).

Qərb səyyah və tədqiqatçılarından Adam Oleari (Adam Oleari), D. F. M. Maqqio (D. F. M. Maggio), Laybnits (Leipniç), L. H. Panduro (L. H. Panduro),

İ. Kr. Adelnunq (İ. Chr. Adelnung), F. Adelnunq (F. Adelnung), Palmbald (Palmbald), Hammer (Hammer), Klaprot (Klaproth), Radlov (Radloff; Ə. Cəfəroğlu Radlovu alman alimi hesab edirdi), Vamberi (Vambery), Karl Foy (Karl Foy), H. Ritter (H. Ritter), Banq-Kaup (Bang-Kaup), Jan Deni (Jan Deny), O. Çatskaya və N. K. Dimitriyevin Azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid yazdıqlarını araşdıran Ə. Cəfəroğlu qeyd edir ki, ilk Qərb səyyahı Afanasi Nikitindən sonra XVII əsr Avropa səyyahlarına qədər iki yüz il ərzində Azəri ləhcəsinə kimsə təmas etməmişdir. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın milli adət-ənənəsinə, etnoqrafiyasına, lisanına təmas edən Adam Oleari olmuşdur. Alimin qənaətinə görə, Olearinin təsbit etdiyi təbir və istilahlardan əksəriyyəti türkcə olmadığına və Qafqaz Azərbaycanında artıq işlənmədiyinə görə yalnız lüğəvi əhəmiyyətə malikdir. Ancaq Olearinin topladığı coğrafi xüsusi isimlərin “çox qiymətli” olduğunu yazırdı.

Ə. Cəfəroğlu Maqqionun tədqiqatını yüksək qiymətləndirərək göstərir ki, “Əsl Qafqaz Azəri ləhcəsinə təmas edən XVII əsr səyyahlarından italyan D. F. M. Maqqio olmuşdur” (5, 21). Maqqio Qafqaz səfəri zamanı Azərbaycanda yox, Gürcüstanda olmuşdu. Ancaq yazdığı qrammatika kitabı iki hissədən ibarət idi; birinci hissədə gürcü dilindən, ikinci hissədə isə “Liber secundus, complectens Arabum et Turcarum orthographiam et turcicae linguae institutiones” (“Ərəb və türk orfoqrafiyaları ilə və türk dili təsisatları ilə tamamlanmış ikinci kitab”) başlığı altında Qafqaz türkcəsindən bəhs edirdi ki, bu da Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların dili idi. Kitab ilk dəfə Romada “De propaganda fide”də (“Dəqiq təbliğat”) nəşr olunmuşdu. İkinci dəfə isə 1670-ci ildə “Syntagma linguarum orientalium, quae in Geirgiae regionibus audiuntur, auctore D. F. M. Maggio” (“Gürcüstan regionunda danışılan Şərq dillərinin sintaqması, müəllif D. F. M. Maggio”) adı ilə çap edilmişdi.

Maqqiodan sonra XIX əsrə qədər Azəri ləhcəsi tədqiqatının yeni bir durğunluq dövrü keçirdiyini qeyd edən Ə. Cəfəroğlu yazırdı: “XIX əsrin başlanğıcından etibarən müstəqil bir araşdırma mövzusunun təşkil edən Azəri ləhcəsindən bir əsr əvvəl Avropa mühitində filosof Laybnitslə başlanan yeni lisan tədqiqatı məktəbinin təsiri ilə bəhs olunmuşdu. Lisan tədqiqatlarının dəqiq elmlər kimi təsis edilməsi lazım gəlmiş fikrini təməlləşdirən Laybnits müşahidə sahəsi olan canlı lisanlar araşdırmasına başlayınca, Avropa Lisan Tədqiqatı sahəsinə türk ləhcələri də daxil edilmiş oldu. Filosofun özü təklif etdiyi yeni müqayisə sistemi vasitəsilə Avropa dillərini aralarındakı yaxınlıq əsasında təsnif etdiyi kimi, macar, türk, fin və monqol dilləri arasındakı yaxınlığı da tədqiqatları ilə meydana çıxarmağa müvəffəq oldu” (6, 16).

Ə. Cəfəroğlu tədqiqatını davam etdirərək göstərir ki, 1786-1787-ci illərdə “Lingarum toti us orbis vocabularia comparativa, Augustissimae, cura collecta” (“Bütün dünya dillərinin müqayisəli lüğəti, Avqıst tərəfindən toplanmışdır”) adı ilə nəşr edilən 200 dili ehtiva edən lüğətə məhdud sayda olsa da, Azəri ləhcəsinə aid kəlmələr daxil edilmişdi. Həmin lüğətin ikinci təkmilləşdirilmiş nəşri 1791-ci ildə dörd cildə çap olunmuşdu. L. H.

Panduronun 1784-cü ildə nəşr edilmiş “Catalogo delle lingue, conosciute e notizia della loro affinita e diversita” (“Dillərin kataloqu, onların incəlikləri və müxtəlifliyi haqqında qeydlər”) adlı əsəri də bu qəbildən idi və məhdud sayda Azəri sözləri verilmişdi. Bu əski dilçilik məktəbinin sonuncu əsəri – İ. Kr. Adəlunqun 1806-cı ildə Berlində çap olunmuş “Mithridates oder allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe funthundert Sprachen und Mundarten” (“Mithridates” və ya “ata” sözünün təxminən 500 dil və şivədə işlənməsi ilə bağlı ümumi dilçilik”) adlı tədqiqatı əvvəlkilərdən onunla fərqlənirdi ki, burada hər bir dilə aid lüğətdən əlavə qrammatik məlumat da verilmişdi.

Ə. Cəfəroğlu tədqiqatının bu yerində Azərbaycan dilinin adının tarixən necə təhriflərə məruz qaldığını oxucunun diqqətinə çatdırır. Həm İ. Kr. Adəlunqun əsərində, həm də qardaşı oğlu F. Adəlunqun tədqiqatında türk ləhcələri təsnifatı bəhsində Azəri ləhcəsindən “Tourkmans” (türkmanlar) qövmləri adı altında bəhs edilirdi. İran Azəri ləhcəsi isə birincidə “Afschars” (Əfşarlar), ikincidə isə “Afschars, en Perse” (“Əfşarlar və farslar”) adı ilə təqdim olunurdu. Hər ikisində də müştərək olaraq, “Schirwan” (Şirvan) adı altında Qafqaz Azəri ləhcəsini nəzərdə tuturdular. Palmbald Asiya türk qövmlərinin ləhcələrini təsnif edərkən Azəri ləhcəsini ümumiyyətlə diqqətə almamış (“Geographische und Statistische Ephemeriden”, 1827. Band XXI, s.225-240 – “Coğrafi və statistik gündəliklər”, cild XXI), Hammer isə, Ə. Cəfəroğlunun yazdığı kimi, “tamamilə sələflərindən ayrılmış (“Bibliotheca italiana” (“İtalyan kitabxanası”) Decembre, 1825, s. 364-365), nə Azəri ləhcəsini və nə də Şimali Qafqaz türklərini nəzəri-diqqətə almamış və özünün türk ləhcələri təsnifində Qafqaza aid olmaq üzrə ancaq “Dağıstan” kimi məchul təbir altında Qafqaz türkcəsindən bəhs etmişdir” (6, 17). Klaprot “Asia polyglotta”-sına (“Asiya poliqlotu”) əlavə edilmiş atlasda, həmçinin 1832-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi “Voyage au Caucase et en Georgie” adlı digər əsərində Azəri ləhcəsindən “Qızılbaş ləhcəsi” kimi bəhs edir.

Tədqiqatını davam etdirən Ə. Cəfəroğlu qeyd edir ki, “Qərbdə təqribən XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ləhcəsi də elm mövzusu olmağa başladı. İlk olaraq alman alimlərindən Radlovun 1893-cü ildə Sankt-Peterburqda çıxmağa başlayan məşhur dördcildlik “Versuch einer Wörterbuches der Türk Dialekte” (“Türk dialektləri lüğəti”) adlı lüğətində, Azəri ləhcəsnə aid digər lüğətlərində bu ləhcənin tədqiqinin zəminini hazırlamış oldu” (7, 36). Alim Radlovun lüğətinə aid belə izahat verir ki, buradakı mindən artıq söz ümumi “Azəri” adı altında verilmişsə də, onun qənaətinə, əslində, onlar yalnız İran Azəri ləhcəsini ehtiva edərmişdir. Qeyd edir ki, “o zamanlarda Azərbaycan təbirinin ancaq İranın bu əyalətinə aid edildiyi nəzəri-diqqətə alınarsa, artıq bunda tərəddüdə məhəl qalmaz” (7, 36).

Vamberinin 1901-ci ildə Laydendə (Leiden) “Alt Osmanische Sprachstudien, mit einem Azerbaijanischen Texte” (“Azərbaycan mətni əsasında qədim Osman dilləri haqqında”) adlı əsərinə əlavə etdiyi mətni Avropada transkripsiyası

verilmiş ilk Azəri ləhcəsi nümunəsi hesab edən Ə. Cəfəroğlu, eyni zamanda, mətnin harada, nə zaman, hansı azərbaycanlının dilindən təsbit edildiyinin göstərilməməsini müəllifə irad tutur. Foyun 1903-1904-cü illərdə Berlin Universitetinin Şərq İnstitutunun məcmuəsində çap olunmuş “Azerbaicanische dien mit einer Charakteristik des Südtürkisehen” (“Cənub türkcəsinin təhlili əsasında Azərbaycan dili haqqında”) adlı tədqiqatını “çox qiymətli” əsər adlandıran alim qeyd edir ki, müəllif həm Qafqaz, həm də İran Azəri ləhcəsini əhatə etdiyinə və Azəri ləhcəsini də bütün Cəhub türkcəsi kimi Göytürkcə ilə sıx əlaqədə olduğunu göstərdiyinə görə tədqiqatı “şayani-diqqətdir”. Ə. Cəfəroğlu H. Ritterin 1921-ci ildə “İslam” məcmuəsinin XI cildində (Der İslam. Bd. XI, 1921) nəşr olunmuş “Azerbaidshanische Texte zur nordpersischen Volkskunde” (“Şimali iranşunaslığa dair Azərbaycan mətnləri”) adlı əsərini də yüksək qiymətləndirərək qeyd edir ki, Şimali İran Azəri şivəsinə aid təsbit etdiyi mətn böyük əhəmiyyətə malikdir. Banq haqqında yazır ki, onun bu ləhcəyə təmas edən müstəqil bir tədqiqatı olmasa da, elmi dəyərlərini daim mühafizə edəcək əsərlərində Azəri sözlərindən və qrammatik şəkillərindən bəhs etmişdir. Jan Deninin “Grammaire de la langue Turqe” (“Türk dilinin qrammatikası”, Paris, 1921) əsərindən bəhs edən alim yazır ki, Azəri ləhcəsinin tədqiqində çox doğru görüşləri vardır. O. Çatskayanın “Gəncə şivəsini təsvirə çalışan” “Quatraine populaires de l’Azerbaycan” (“Azərbaycan xalq bayatıları”) adlı əsərini və əsərə müqəddimə kimi yazılmış Dimitriyevin bu şivəyə aid fonetik tədqiqatını (“Journal Asiatique” – “Asiya jurnalı”, 1928) səthi olmalarına baxmayaraq, yuxarıda göstərilən əsərləri tamamlamağa yararlı bir araşdırma adlandırır (Ə. Cəfəroğlunun bu tədqiqatlara yazdığı ayrıca rəydən aşağıda bəhs edəcəyik).

Böyük alim bu dəyərli tədqiqatını, yəqin ki, daxili bir qürur hissi keçirərək, öz əsərinə isnadla bitirir: “Son on ilə doğru Azəri ləhcəsinə dair Qərbdə vücuda gətirilən tədqiqatlar arasında birisi də mənə aiddir. 1930 cu ildə həm ayrıca kitabça kimi, həm də Berlin Şərq İnstitutunun məcmuəsində çap olunmuş “75 Azerbaycaniše Lieder “Bayatı” in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklarung” (“Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə”) adlı tədqiqatımda mən ana şivəm olan Gəncə şivəsinin fonetik xüsusiyyətlərini təsbit etdim” (7, 37).

Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında Qərb müəlliflərinin tədqiqatlarına dair AJB-də dərc olunmuş digər icmalın müəllifi alman professoru Q. Yeşkedir (G. Yaeschke). Q. Yeşke “Azərbaycan haqqında almanca nəşrlər” adlı məqaləsində alman dilində Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinə aid ədəbiyyatın olmadığını və bu tələbatın müəyyən qədər Hilal Münşinin “Die Republik Aserbeidschan” (“Azərbaycan respublikası”) kitabı ilə ödənildiyini qeyd edəndən sonra Fridrix Bodenştedtdən (Friedrich Bodenstedt) başlayaraq Adolf Berje (Adolf Berge), R. Erkert (R. Erckert), Karl Foy, M. Rikkli (M. Rickli), A. Virt (A. Wirth), Georq Buşan (Georg Buschan), A. Bihan (A. Byhan) və O. Q. Vezendonkun (O. G. Wesendonk) tədqiqatlarının şərhinə

keçir. F. Bodenstedtin “Mirzə Şəfinin şeirlərini almançaya tərcümə etməsilə şöhrət qazandığını” (“Mirzə Şəfinin şeirləri”, Berlin, 1851) qeyd edəndən sonra onun Berlində 1855-ci ildə iki dəfə çap olunmuş “Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen” (“Qafqaz xalqları və onların Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizələri”) kitabında Qafqaz türklərinə həsr etdiyi fəsildən bəhs edir. Göstərir ki, “Bu əsərində müəllif Qafqazdakı səyahətləri zamanı etdiyi müşahidələr nəticəsində topladığı faktlara istinadən təsbit edir ki, ruslar tərəfindən hamısına əbləhcəsinə “tatar” ismi verilən Qafqaz türkləri danışdıqları dilin adına yalnız “türkcə” deyirlər. Müəllif, eyni zamanda, qeyd edir ki, Qafqaz türklərinin lisanı ilə İstanbul türkcəsi arasında həm qrammatik, həm də lüğət tərkibi etibarilə heyrət ediləcək dərəcədə böyük bir yaxınlıq və bənzəmə vardır.” (11, 27).

Q. Yeşke Adolf Berjenin 1868-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş “Dichtungen transkaukasischer Saenger des 18, und 19. Jahrhunderts in Azerbaidshanischer Mundart” (“XVIII-XIX əsrlər Cənubi Qafqaz nəğməkarlarının Azərbaycan şivəsindəki şeirləri”) adlı kitabından, bu kitaba yazdığı müqəddimədən bəhs edir, nəşrin Azərbaycan-Almaniya ədəbi əlaqələrinin təşəkkülü baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə çatdırır.

Q. Yeşke R. Erkkertin 1887-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş “Der Kaukasus und seine Völker” (“Qafqaz və onun xalqları”) adlı tədqiqatından bəhs edərək, onun bu fikirlərini xüsusilə diqqətə çatdırır ki, azərilər kübar və olduqca xarakterli adamlardır, sədaqət və etimad kimi məziyyətlərdə üstüdürlər, Azərbaycanda danışılan türkcə məntiq və mükəmməlliyə malik olduğunu bəyan edir və bu türkcəyə “tatarca” və yaxud daha da dərin həqarət əlaməti olaraq “turko-tatarca” ismi verilməsi böyük bir yanlışlıqdır.

Ə. Cəfəroğlu kimi Q. Yeşke də Karl Foyun Berlində iki dəfə (1903, 1904) çap olunmuş “Azerbaijanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen” (“Cənub türkcəsinin təhlili əsasında Azərbaycan dili haqqında”) adlı əsərini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, Vamberi və Radlovun açdığı cığırdan sonra Avropa alimlərindən məhz Foy birinci olaraq Azəri türklərinin dili haqqında sisteməlik bir əsər qələmə almışdır. Foy bilxassə Göytürkcənin (əsl türkcənin) bugünkü cənubi türklərin ləhcələri ilə olduqca sıx bir rabitədə olduğunu qeyd edir. Foy, eyni zamanda, təsbit edir ki, azərbaycanlılar öz lisanlarına “türkü” adını verirlər. Q. Yeşke nəzərə çatdırır ki, Foy yazılarında, həmçinin, azərbaycanlıların ədəbiyyatından da bəhs etmiş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, Avropada ki yanlış fikrin ziddinə olaraq bu ədəbiyyat son dərəcə geniş və mükəmməldir.

M. Rikklı, A. Virt, Georq Buşan, A. Bihan və O. Q. Vezendonkun tədqiqatları üzərində də dayanan Q. Yeşke də icmalını əslində Ə. Cəfəroğlunun əsərinə istinadla bitirərək, onun “75 Azerbaijanische Lieder “Bayatı” in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklärung” (“Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisanə aid bir müqəddimə”) adlı əsərini dərin elmi tədqiqat kimi qiymətləndirir və əlavə edir ki, müəllifinin gəncəli olması bu əsərin dəyərini daha da yüksəldir.

Sonda Q. Yeşke mötəbər tədqiqatçı hesab eləmədiyi Kiyev yəhudisi Leo Noissimbaumun (Leo Noussimbaum) “Əssəd Bəy” adı altında 1930-1931-ci illərdə buraxdığı “şayani-təəssüf” olan “Oel und Blut im Orient” (“Şərqdə neft və qan”) və “Der Kaukasus. Seine Berge, Völker und Gesschichte” (“Qafqaz. Onun dağları, xalqları və tarixi”) kitablarında Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyətinə aid iftiralарına cavab verərək qeyd edir ki, Noissimbaum “əsərlərində o qədər vəhşi bir fantaziya bürüzə vermişdir ki, sadəcə bundan dolayı bu adam mötəbər bir müəllif olaraq hesab edilməz. Nə yaxşı ki, həm nüfuz sahibi olan bir çox alman ziyalı və həm də alman mətbuatı bu əsərləri dərin nifrətlə qarşıladı. Almaniyada baş verən milli inqilabın sevindirici bir cəhəti də budur ki, belə rəzil əsərlər üçün bu gün intişar olunmaq imkanı artıq qalmamışdır” (11, 31).

Həm Ə. Cəfəroğlunun, həm də Q. Yeşkenin tədqiqat xarakterli bu icmalları bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ə. Cəfəroğlunun Banq-Kaup haqqında yazdığı məqalə onun türk xalqları ilə ədəbi əlaqələrin yaradıcıları olan insanlara necə hörmət və məhəbbətlə yanaşdığını göstərir. Ə. Cəfəroğlu 1926-cı ildə Berlin Şərq İnstitutunun Türk Seminarında iki ay Banqın tələbəsi olmuşdu və məqaləsində onu fəxr ilə “ustad” adlandıraraq yazırdı: “Özünəməxsus müqayisəli türk ləhcələri araşdırması məktəbi quran və bu sahədə türkiyyatın bəlkə ən böyük tədqiqatçı ustası olan Banq... bütün türk ləhcələrini bir ölçüdə tutan, bir gözlə görən və nəhayət bir qəlblə sevən yeganə türkoloqdur. O, araşdırmalarında türk dili ləhcələrinin hamısına birdən təmas edərdi; zahirən tədqiq etdiyi mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmadığı zənn edilən bir ləhcəni o qədər əzizləyər və ruhuna nüfuz edər ki, nəticədə, ustadın kəskin zəkası sayəsində ləhcələr arasındakı bağlar meydana çıxmış olurdu. Elmi qədər qəlbə də türk aşığı idi...Bir dəfə mənə “siz türklər dünyanın ən gözəl və ən zəngin dilinə maliksiniz” söyləməkdən özünü saxlaya bilməmişdi” (4, 9). Məqalədə Banqın “Avesta” haqqındakı dəyərli əsərindən, 13 il ərzində yorulmadan və usanmadan Göytürkcəni tədqiq etməsindən, əski türk say sisteminin həqiqi sistemini meydana qoymasından və s. tədqiqatlarından bəhs edilir.

Məqaləyə əlavə edilmiş bibliografiyada Banqın türk dillərinə aid 50 əsərinin adı verilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, böyük türkoloq alim bu əsərlərində Azərbaycan dilinin də fonetik və qramatik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdi.

2. “Təhlil və tənqidlər” guşəsi

AYB-nin “Təhlil və tənqidlər” guşəsində çap etdiyi yazılarında Ə. Cəfəroğlu həm təqdir, həm də tənqid edəndə təəssübkeş azərbaycanlı kimi çıxış edirdi. Jurnalın 6-7-ci nömrəsində (bəzən iki nömrəsi birləşdirilmiş halda buraxılırdı) Hilal Münşinin “Die Republik Aserbeidschan” (Berlin, 1930, 64 s.) kitabı haq-

qında yazırdı: “Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkülündən bu günə qədər Avropa dillərində bu mövzuya doğrudan-doğruya təmas edən əsərin yox dərəcəsinə olduğunu söyləsək, mübaliğə etməmiş olarıq. Hilal Münşi bəy bu nüvə əsəri ilə, ilk olaraq, Almaniya mühitinə Azərbaycanı tanıتماğa çalışmışdır. Əsər Azərbaycan tarixi və həyatının hər bir nöqtəsinə təmas etmiş və bilxəccə Azərbaycanı Avropa mühitinə olduqca çirkin bir şəkildə tanıتماq istəyən, “Min bir gecə”ni andıran “Öl und Blut im Orient” əsərinin müəllifi – əslən yəhudi, ismənlər türk olan Əssəd bəyin xətalərini həqiqi vəqiələrlə təshihə çalışmışdır... Hilal bəy Azərbaycanın fikir həyatında rolları olduqca böyük olan Azəri mətbuat, teatr xadimlərini bir-bir tədqiqatə cəlb etmişdir... İlk vücudə gətirdiyi bu əsər hamı üçün anlaşılən olduğundan alman mühitini Azərbaycan həyatı ilə tanış edə biləcəklər bir mahiyyətdədir. Bu nöqtədən “Die Republik Aserbeidschan”ın arzu edilən məqsədə varmış olması təqdirə layiqdir” (3, 53).

“Təhlil və tənqidlər” güşəsində dərc edilmiş yazılarda diqqəti cəlb edən bir cəhət də budur ki, Ə. Cəfəroğlu AYB-nin nəşrindən əvvəlki illərdə yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycanın və azərbaycanlıların heysiyyətinə toxunan, elmi yanlışlığa yol verən hər hansı bir məqaləyə cavab verməyi, gec də olsa, zəruri sayırdı. O. Çatskayanın bir əsəri (O. Chatskaya. “Quatraines populaires de l’Azerbaïdjan. Avec introduction de N. K. Dimitriev.” “Journal Asiatique”. T. CCXII. № 2. Avril-Juin. Paris 1928, s.228-265 – O. Çatskaya. “Azərbaycan bayatıları. Ön sözü N. K. Dimitriyevindir” “Asiya jurnalı”, c. CCXII, №2, aprel-iyun, Paris, 1928, s.228-265) və bu əsərə müqəddimə kimi yazılmış Dimitriyevin tədqiqatı haqqında dərc etdiyi rəyi misal göstərmək olar. Ə. Cəfəroğlu yazırdı: “Təxminən bir əsrdən bəri Şərqi və o cümlədən türkləri tədqiq edən “Journal Asiatique” (“Asiya jurnalı”) kimi elmi və ciddi bir məcmuədə “Chansons populaires Tatars” – “Tatar xalq şərqi” sərlovhəsi altında Azəri türklərini “tatar” deyər tanıتماq, çox təəssüf ki, əski rus təbirini xatırlatmaqdadır. Anadolu qardaşlarından ayırmaq üçün ruslar tərəfindən zorla azərilər mühitinə idxal edilən bu təbir artıq bir daha tələffüz edilməmək üzrə türk mühitindən tamamilə qalmış və alim adlanan madam Çatskayaların və Dimitriyevlərin bunu xatırlatmalarına ehtiyac qalmamışdır” (8, 48).

Bu da əlamətdardır ki, yalnız doğma xalqının nüfuzuna aid iradəni bildirdəndən sonra elmi şərhə keçir. Qeyd edir ki, Çatskayanın məqaləsi Gəncə ləhcəsini təsvir edən 76 bayatıdan ibarətdir. Sırf şəxsi tələffüzlər əsasında transkripsiyası verilmiş bu bayatılardan bir qismi Gəncə mahalına, bir qismi də şəhərin özünə aiddir. Bu üzəndən eyni sözün tələffüzü biri digərindən fərqli olaraq yazılmışdır ki, bu da bir dərəcəyə qədər fonetik nöqtəyi-nəzərindən bəzi şübhələr doğurmuş deyildir. Müəllifin Azəri ləhcəsinə nə dərəcədə bələd olduğunu bilməyirik. Ancaq tədqiqatı istifadəyə yararlıdır. Dimitriyevin tədqiqatına verdiyi qiymət isə belədir ki, o, Gəncə ləhcəsinin əsas nöqtələrini fonetik cəhətdən aydınlaşdırmağa çalışmışsa da, fəqət səthidir.

“Təhlil və tənqidlər” guşəsində dərc olunmuş digər yazılarda da Azərbaycan dilinə və ədəbiyyatına, mədəniyyətinə aid məqalə və tədqiqatlara bu cür obyektiv elmi münasibət göstərilməsi səciyyəvidir.

AYB-də dərc olunmuş yuxarıdakı materialların şərhindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri məsələsi jurnalın daim diqqət yetirdiyi mövzulardan olmuş və onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Caferoğlu A. İ. Birkaç söz // Azərbaycan yurt bilgisi, 1932, № 1, s. 3-4
2. Caferoğlu A. İ. Bir teşekkür // Azərbaycan yurt bilgisi, 1932, № 8-9, s. 56
3. Caferoğlu A. İ. Hilal Münşi: Die Republik Aserbeidshan // Azərbaycan yurt bilgisi, 1932, № 6-7, s. 53
4. Caferoğlu A. İ. Profesör Bang-Kaup // Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, № 33-34, s. 9-15
5. Caferoğlu A. İ. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-I // Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, № 27, s. 16-22
6. Caferoğlu A. İ. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-II // Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, № 28, s. 16-21
7. Caferoğlu A. İ. Şarkta ve Qarpta Azeri lehcesi tetkikleri-IV // Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, № 30, s. 33-38
8. Caferoğlu A. İ. O. Chatskaya: Quatraine populaires de L'Azerbaïdjan // Azərbaycan yurt bilgisi, 1932, № 11, s. 48
9. Quliyev V. M. Gedənlərin qayıtməsi. Ş. A. Həsənovanın “Mühacirət irsimizdən səhifələr” (Bakı: Maarif, 1995, 152 s.) kitabına yazdığı müqəddimə.
10. Tahirli A. H. Azərbaycan mühacirət mətbuatı: 2 hissədə, I hissə, Bakı: Qapp-poliqraf, 2002, 158 s.
11. Yaeschke G. Azərbaycan hakkında almanca neşriyattan // Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, № 25, s. 27-31

Summary

THE PROBLEM OF LITERARY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND EUROPE IN “AZERBAIJAN YURD BILGISI” (“LEARNING ABOUT AZERBAIJAN”)

Altuntaj MAMMADOVA

(Azerbaijan National Academy of Sciences)

The role of the journal “Azerbaijan Yurd Bilgisi” (“Learning about Azerbaijan”), which was published in 1932-1934 in Turkey, in the development of the literary relations between Azerbaijan and Europe is dealt in the article. The founder and the editor-in-chief of the journal was A. Jafaroglu, a great representative of the Azerbaijan literary criticism of migration, a famous world-wide turkologist of the 20th century. Various articles on this subject (most of which were written by A. Jafaroglu) are researched and their importance are shown. The Author comes to the conclusion that the articles published in “Azerbaijan Yurd Bilgisi” have still not lost their importance.

Key words: Turkologist Ahmed Jafaroglu; The journal of “Azerbaijan Yurd Bilgisi” (“Learning about Azerbaijan”); The Azerbaijan language; The Azerbaijan Literature; Literary relations between Azerbaijan and Europe.